УДК 808.5

Риторичний доробок Григорія Сковороди

Лідія Ткаченко,
доктор педагогічних наук, доцент,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди

Більше двох століть науковий світ вивчає доробок Г. Сковороди. І кожен аспект вивчення знаходить нове, суголосне своєму часу. Добре, що сучасники Г.С. Сковороди, його друзі та учні зрозуміли геній «нашого першорозуму» та зберегли той неоціненний скарб — його записи, листи, лекції, настанови, діалоги, «брані» і байки. Сам Григорій Сковорода з притаманною йому скромністю не надавав аж такого важливого значення тому, що писав. У листі до Михайла Ковалинського він зазначає: «Усі мої твори зберігаються в нашого приятеля — бабаївського ієрея Якова Правицького. У самого мене вони б уже давно пропали. <...> А я не тільки що списки, але й автографи роздав, роздарував, розкидав» [6, с. 87–88].

Філософські ідеї та наставницька, учительська діяльність Г. Сковороди завжди перебували в колі наукового пошуку вітчизняних і зарубіжних дослідників. Видатний дослідник Д. Чижевський у 1933 р. написав у своїй книзі «Філософія Г.С. Сковороди»: «Може, ні про одного філософа у світі не висловлено таких розбіжних думок, як про Сковороду. Тепер є не менше, ніж 250 великих та малих праць, присвячених Сковороді, який, як це загально визнано, є найцікавіша постать українського духу. В цих працях — можна сказати без перебільшення — висловлено, напевне, не менше, ніж 250 різних поглядів на Сковороду» [6, с. 3]. У XX ст. здійснено аналіз світоглядних основ педагогічної спадщини (Ф. Науменко, Є. Приступа, І. Пуха, І. Табачников), проблеми естетичного й етичного виховання особистості (С. Бакай, Г. Гребенна, І. Іваньо, Г. Шевченко), погляди Г. Сковороди на особистість учителя, його роль і провідні завдання (І. Прокопенко, В. Струбецький). Ґрунтовні дослідження літературної спадщини, філософських ідей, світогляду Сковороди зробив Л. Ушкалов, якого по праву вважають одним із найавторитетніших дослідників життя і творчості Григорія Савича [5, 6].

Творчість Г. Сковороди, його думки, сприймання світу стали прикладом для наслідування, художніх роздумів Г. Квітки-Основ'яненка, В. Поліщука, П. Тичини, І. Франка, М. Хвильового, Г. Хоткевича. Неокласик М. Зеров зробив переклад латино мовної сковородинівської поезії, Ю. Клен заявив про себе як про поета сонетом «Сковорода». До його творчості у пошуках істини зверталися українські шістдесятники — М. Вінграновський, І. Драч, Л. Костенко, Б. Олійник, Д. Павличко, В. Симоненко. Знаходимо «сковородинівські знаки» й у творчості Ю. Андруховича, С. Жадана, О. Забужко. Під час свого візиту в Україну Папа Римський Іван Павло II цитує поезію Г. С. Сковороди: «Все мина, лиш любов зостається по всьому, все мина, та не Бог, не любов» [6, с.6].

Стаття має на меті здійснити аналіз риторичного доробку Г. С. Сковороди, оскільки риторичність його творів маловивчена, мало поцінована і в умовах сьогодення набуває нового сучасного звучання.

Григорія Сковороду можна по праву вважати і фундатором, і продовжувачем

традицій української риторичної школи. З'ясуємо, як, в яких умовах народилася риторичність Сковороди, його жага до пізнання, аналізу, порівняння, настанови.

Українська риторична школа вирізнялася з-поміж інших національних шкіл цікавими теоретичними розробками та самобутніми зразками промов. Українське ораторське мистецтво з періоду Київської Русі успадкувало збірники перекладних та оригінальних риторичних творів, які уславлювали персонажів міфології, філософії і художньої літератури Стародавніх Греції та Риму. Поширенню риторичних традицій сприяли: прийняття християнства, проповідь, яка відігравала роль наймасовішого пропагандистського засобу, діяльність солунських братів Кирила і Мефодія, що заклали основи слов'янської писемності й переклали основну богословську літературу. З періоду Київської Русі відомі списки збірників ораторських творів — перекладних і оригінальних. Хроніки Іоанна Малали, Георгія Амартола, "Ізборник" (1073 р.) та ін. повідомляли про античну міфологію, науку і літературу. З цих джерел давньоруські книжники черпали знання ораторського мистецтва, знайомилися з сюжетами й образами античної та християнської міфології. Так, "Ізборник" (1073 р.), що є копією болгарського оригіналу, — це своєрідна енциклопедія візантійської вченості, бо містить уривки з церковних творів, історичних і філософських трактатів, різні підходи до теорії риторики. Відомості тодішньої науки, а також правила поведінки оратора, мовленнєвий етикет подавалися у популярних на той час виданнях — "Шестидневи", "Пчела" та ін.

Слід зауважити, що до XVII ст. підручників з риторики на Русі не було, але правила практичного красномовства і мовленнєвої етики, засновані на античній та християнській традиціях, вже існували. Підтвердженням цього є писемні пам'ятки, що дійшли до наших днів, причому композиція цих творів та наявні в них стилістичні фігури, свідчать про те, що їхні автори знали секрети античної риторики, але вміло використовували український фольклор, свою традиційну композицію. До творів оригінального письменства того часу належать "Слово про закон і благодать" Іларіона, "Послання" Клима Смолятича, "Повстання Кирила Турівського", "Поучення" Володимира Мономаха, "Повість минулих літ" Нестора-літописця та ін. Особливо виділялися твори митрополита Іларіона та Кирила Турівського. Вони мали викінчені структурні особливості, були насичені яскравими образами-символами, художніми риторичними фігурами. Це засвідчує, що автори досконало володіли теорією античної та християнської риторики.

У кінці XVI ст. розвиток античної спадщини українською риторикою дійшов свого апогею. Українські ритори Герасим Смотрицький та Захарій Копистянський навіть відстоювали концепцію духовної спадкоємності між Стародавньою Грецією і Київською Руссю. Таким чином, на основі античного красномовства і гомілетики ранньоукраїнського періоду розвинулася вітчизняна риторика, яка посіла чільне місце в системі освіти та зробила значний внесок у скарбницю світової риторичної культури.

Яскравим прикладом розвитку української риторики у XV ст. була творчість Івана Вишенського. Його твори являли собою послання, однак, письменник розраховував і на те, що вони будуть проголошуватися. Сучасні дослідники (В.Шевчук, І.Чепіга та ін.) відмічають, що індивідуальною рисою творів Івана Вишенського були дохідливість, зрозумілість і доступність проголошуваного для слухачів.

У XVI ст. на Україні з'явилися рукописні збірники повчань нового типу — учительні євангелія. Вони містили промови-повчання на теми певних євангельських сюжетів. Зразком для таких збірників стали тлумачення євангелія костантинопільського патріарха Колліста, що мали на меті роз'яснити пастві поняття християнського віровчення і повчати прихожан у дусі церковної моралі. Але в пропо-

відях українських учительних євангелій помітна антикатолицька спрямованість і занепокоєння долею Батьківщини. Так, відомий діяч братського руху на Львівщині Кирило Старовецький в одній з проповідей, що входила до учительного євангелія, укладеного й виданого ним у 1619 р., писав про те, що деякі багаті люди могли б сприяти будівництву шкіл, друкарень, розвитку науки, але не роблять цього. У наступній главі автор ганьбить тих земляків, які соромляться свого українського походження, запродаються католицькій церкві, закликає їх згадати своє коріння [8, с. 64]. Структура проповідей такого типу була довільною, без особливих риторичних хитрощів, доступною для простих людей.

Бурхливим розвитком науки, освіти, поширенням книгодрукування ознаменувалося XVII століття в Україні. Саме з України ученість ішла до Московії, де тільки закінчилися Смутні часи, а наука й освіта були в занепаді. Риторика, що входила до "сімки обраних наук", стала однією з основних навчальних дисциплін у школах України. З розвитком освіти в Україні, зокрема з розширенням мережі братських шкіл, ораторському мистецтву починають учити спеціально, бо в таких школах панувала система навчання, властива всім європейським школам. У школах того часу спочатку читався курс граматики, поетики, а потім риторики — науки красномовства. Програма курсу передбачала студіювання літературних зразків, насамперед античних, написання творів за цими зразками, декламацію або проголошення своїх промов. Крім світової ораторської класики, учнів ознайомлювали й з представниками вітчизняної ораторської творчості — як давньоруськими, так і староукраїнськими [1, с. 160].

Складати проповіді вчили і в Києво-Могилянській академії. Порядок викладання риторики в академії визначався спеціальною інструкцією 1787 р., яка містила такі положення:

"1. Навчати красномовству російському і латинському. Правила риторики заучувати.

2. Промови Цицерона читати у понеділок, середу, п'ятницю. Обов'язково робити риторичні розбори та імітації, з поміткою фразерів і перекладу.

3. У вівторок, четвер, суботу читати промови М.Ломоносова та проповіді.

Щоб досягти успіхів частіше учнів тримати в риторичних заходах та імітаціях кращих авторів, як латинських, так і російських" [3, с. 302].

Теорію красномовства спочатку вивчали за латинськими підручниками. Найдавнішим відомим підручником, складеним українським автором, за яким читався курс у Києво-Могилянській академії, був курс професора Йосифа Кононовича-Горбацького. Він написаний латинською мовою за зразком творів Цицерона. На перше місце Й. Кононович-Горбацький ставив не форму, а зміст: практичну значущість промови, здатність оратора відобразити актуальні проблеми сучасності, вимагаючи від промовця широкої освіченості й компетентності, знання духовної культури свого народу. Вихованці академії, а згодом і вчителі — Л. Баранович, І. Галятовський, І. Гізель, А. Радиловський, С. Яворський — стали яскравими представниками української риторики XVII ст. У цей час з'являються перші східнослов'янські підручники з риторики — "Сказання про сім вільних мудростей", "Риторика" митрополита Макарія. Згодом античні традиції були перенесені на терен естетики бароко. І. Галятовський уклав збірник проповідей "Ключ розуміння" і теоретичний трактат "Наука, альбо способ зложення казання", який, власне, став першим українським підручником церковної риторики. Ця праця мала величезне практичне значення, бо автор акцентує увагу на будові проповіді, в якій виділяє три основні частини (початок, повість, кінець казання) та говорить про особливості викладу тієї чи іншої теми. Теорія казань І.Галятовського довгий час була настановою для освічених людей того часу.

Інший вихованець і вчитель Києво-Могилянської академії Стефан Явор-

ський створив оригінальний самобутній твір "Риторична рука", де коротко і змістовно виклав теоретичні засади риторики, виділивши п'ять основних частин: винахід, розміщення, вітійство (опис риторичних фігур), пам'ять і виголошення. Ці частини були замкнені в міцній риторичній руці: визначення риторики написане на зап'яті, а назви частин — на пальцях. Праця С. Яворського стала важливим теоретичним і практичним доробком української риторики XVIII ст.

Вагомий внесок у розвиток української риторичної школи зробив Феофан Прокопович. Автор, перейнявшись естетикою класицизму, розкритикував у курсі риторики, який читав у Києво-Могилянській академії, крайнощі барокового стилю. Основні питання цього курсу він виклав у трактаті "Про риторичне мистецтво". Риторика, яку створив Феофан Прокопович, увібрала в себе прогресивні ідеї Арістотеля. До неї входили десять книг, що містили: загальні вступні настанови; добір доказів і ампліфікацій; розташування матеріалу; мовностилістичне оформлення промови; прийоми трактування почуттів; метод писання історій і молитв; судовий і дорадчий вид промов; епідейктичні орації, священне красномовство; особливості пам'яті оратора і виголошення ним промов [3, с. 103-435]. Феофан Прокопович вважав, що риторика, позбавлена свого специфічного предмета, охоплює всі предмети, які цікавлять людину. Основне завдання риторики він вбачав у тому, щоб навчити оратора, за допомогою мистецтва слова, дати відповіді на важливі запитання і переконати слухачів, що ці відповіді є правильними. Видатний ритор визначав такі функції ораторського мистецтва: соціально-організаційну (засіб агітації, мобілізації), культурно-освітню (життя народу, країни), одержання нових знань, вплив на громадську думку. Риторичний курс, який читав Ф. Прокопович, мав виразний нормативний характер: усував стилістичні надмірності бароко, але виступав проти пустого, примітивного мовлення. Творча спадщина українського ритора є безцінним надбанням світової наукової думки. О. Сумароков у праці "Про російське красномовство" називав Феофана Прокоповича пресолодким послідовником Цицерона і "красномовства російського корона" [2, с. 45].

Одним з випускників Києво-Могилянської академії і був Г.С. Сковорода. Клас риторики Г. Сковорода успішно пройшов у 1739–1740 навчальному році у викладача Сільвестра Ляскоронського. Ляскоронський читав великий за обсягом курс «Засади ораторського красномовства», що спирався на грецьких і римських класиків, особливо на Цицерона. Саме у курсі риторики Г. Сковорода познайомився з поетичними тропами та фігурами й опанував композицію твору. Дослідниця З. Хижняк зазначала, що саме в академії Сковорода опанував ідеї Сократа, Платона, Арістотеля, Цицерона, Плутарха і Декарта, познайомився з вченням Коперника й Галілея. Його світогляд формувався також на українській літературній спадщині, пов'язаній з гуманістичними традиціями [7]. Пізніше, у листах до учнів, Г.С. Сковорода згадував, що у класі риторики велика увага приділялася тренуванню пам'яті, вмінню логічно мислити й викладати свої докази. Мову студенти академії удосконалювали, складаючи вірші й промови — привітальні, панегіричні, судові, вчилися писати листи — поздоровчі, вдячні, вітальні, прощальні тощо. Улюбленими авторами називає Г.С.Сковорода Горація, Ланганія, Овідія, Плутарха, Цицерона, Целарія. Філософ-просвітник не раз наголошував на тому, що слово вчителя відіграє визначну роль у навчанні та вихованні дитини. Він утвердився в цій думці після закінчення риторичного класу [4].

Риторичний доробок Г.С. Сковороди представлений, перш за все, повчальними діалогами. Це пояснюється тим, що діалоги були звичною формою підготовки до богословських диспутів. Однак Сковорода засуджував їх схоластичний характер, звідси й негативна оцінка у вірші «Вся-

кому городу нрав і права», де Г. Сковорода зазначає: «с диспут студенту трещит голова». Так, Л. Ушкалов за цими рядками бачить виявлення недоліків тогочасної освіти. Студент, на його думку, потрапляє в замкнене коло, бо «мучиться нездоровим бажанням вивчати безглузді речі» [6; с.31]. Тому діалоги Г. Сковороди відзначаються живими рисами дійових осіб, написані зрозумілою мовою, а настанови в них дає освічена й добра душею людина — Друг, у той час як інші дійові особи належать до різних верств суспільства: селяни, козаки, студенти, що підтверджує ідею просвітницької місії діалогів Г.С. Сковороди. Незаперечним риторичним потенціалом наділені байки Г. Сковороди, які фахівці оцінюють як невеликі філософські трактати. Оскільки байка має власні приписи та жанрові межі, Г. Сковорода розширює їх, виводячи не просто мораль, а філософську ідею. Так, основною ідеєю більшості Харківських байок стала «сродність». А байка сповнена риторичних запитань, які і не потребують відповіді, бо кожен читач має знати її у власній душі. Наділені риторичним потенціалом лекції Г. Сковороди. Курс Г. Сковороди «Початкові двері до доброго християнського життя для молодого шляхетства Харківської губернії» починаються з міркувань Епікура: «Дякуймо, блаженному Богові за те, що потрібне зробив легким, а важке — непотрібним». У десяти невеличких главах з'ясовано поняття Бога, божого промислу, віри й гріха, подано 10 божих заповідей. Цей трактат істотно відрізнявся від звичних, традиційних богословських катехізисів, оскільки він не «завантажував» голову студента, а просто й зрозуміло вів його дорогою істини: «За золото можна купити село — річ важку, без якої можна обійтись. А от щастя, як необхідна необхідність, задарма дароване скрізь і завжди» [6, с. 84].

Отже, упевнено можемо сказати, що Григорій Сковорода повною мірою володів ораторським мистецтвом, довершено риторично будував свої лекції і бесіди, був переконливим у дискусії й полеміці. З позиції сучасного знання про теорії комунікації можемо говорити про педагогічну риторику Сковороди і його риторичну педагогіку. Думається, що нові покоління українців ще довго черпатимуть з криниці Сковороди, дивуватимуть світ його мудрістю, репрезентуватимуть українську культуру через Сковороду всьому світу.

Література

1. *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст. Київ, 1966. 160 с. (110)
2. *Кравець Л.* Риторика: від джерел до сучасності // Дивослово, 2000. №6. С. 42–46. (136)
3. *Ничик В.М.* Собрание курсов риторики и философии профессоров Киево-Могилянской академии. Лениград : Наука, 1983. 392 с. (200)
4. *Общение.* Текст. Высказывание ; под ред. Т.Я. Андрющенко. Москва : Наука, 1989. 172 с. (208)
5. *Ушкалов Л. В.* Григорій Сковорода і антична культура : монографія. — Харків, 1997. (6)
6. *Ушкалов Л.В.* Григорій Сковорода. Харків : Фоліо, 2009. 123 с.
7. *Хижняк З.І.* Г.С. Сковорода і Києвська академія // Педагогічні погляди Г.С. Сковороди. Київ : Вища шк., 1972. С. 170–184.
8. *Чепіга І.П.* Учительні євангелія як жанр ораторсько-проповідницького письменства // Мовознавство. 1995. №6. С. 39–46. (277)

30.10.2019